

ANNA SZEMBERG
Instytut Ekonomiki Rolnej
Warszawa

ZMIANY OBSZARU, STOSUNKÓW PRACY I ZDOLNOŚCI PRODUKCYJNEJ GOSPODARSTW CHŁOPSKICH

Uwagi wstępne

Badanie niniejsze stanowi próbę przedstawienia związków pomiędzy zmianami w obszarze a zmianami zachodzącymi w rodzinie gospodarującej i ekonomice gospodarstwa. Powinno ono przyczynić się do uzyskania znacznie pełniejszego niż dotychczas obrazu zmian zachodzących w gospodarstwach chłopskich w powiązaniu ze zmianami obszaru i zasygnalizować pewne zjawiska i tendencje na ogół trudno uchwytnie przy zastosowaniu innych metod badawczych.

Podajemy wstępną próbę uzyskania odpowiedzi na następujące, najogólniej sformułowane kwestie:

1. Jaki istnieje związek między zmianami obszaru gospodarstw a zmianami zachodzącymi w strukturze rodziny i stosunkach pracy w gospodarstwie.

2. Jakie zmiany w zakresie produktywności gospodarstw, intensywności produkcji i wydajności pracy towarzyszą zmianom w obszarze gospodarstw.

W badaniu tego typu trudno jest ustalić co było zmianą pierwotną a co wtórną. Aby dojść do tego należałoby śledzić i rejestrować rok po roku zjawiska zachodzące w rodzinie i gospodarstwie. Ankieta natomiast przedstawia tylko dwa obrazy rodziny i gospodarstwa w odstępie pięcioletnim (1957 i 1962). Choć takie porównanie nie daje podstawy do ustalenia czy stwierdzone zmiany w ekonomice gospodarstw i rodzinie gospodarującej powstały w wyniku zmian obszarowych, to jednak pozwala wnioskować o tym, jakie zjawiska w rodzinie i gospodarstwie współwystępują ze zmianami obszarowymi i to jest głównym założeniem opracowania. Pięcioletni okres obserwacji wydaje się dla tego celu wystarczający. Jest on dostatecznie długi, aby uchwycić skutki zarówno zmian zachodzących w rodzinie, jak i decyzji podjętych w zakresie warsztatu rolnego.

Ponadto, sam okres badawczy (lata 1957—1962) jest dla nas szczególnie interesujący ze względu na to, że zapoczątkowana w 1956 r. nowa polityka rolna jest w tym okresie coraz konsekwentniej i pełniej realizowana, a zmiany w gospodarstwach chłopskich są reakcją producentów na tę politykę.

Reprezentacja zbiorowości badanej i metoda

Rozmiar próby jest na razie niewielki i obejmuje tylko 2 rejony: opolski i południowo-zachodni (woj. wrocławskie i zielonogórskie). Do badań wzięto ogółem 170 gospodarstw, z czego 60 gospodarstw pochodzi z 5 wsi rejonu opolskiego, a 110 gospodarstw z 8 wsi rejonu południowo-zachodniego.

Wszystkie gospodarstwa ankietowane w obu rejonach poddano szczegółowej kontroli, w wyniku której do analizy zostały wybrane tylko te, które spełniają następujące warunki:

- 1) posiadają kompletne dane ankietowe z 1957 i 1962 r.
- 2) zmiany w obszarze obejmują nie mniej niż 10% pierwotnego obszaru i zostały dokonane nie później niż w 1960 r.
- 3) obszar ogólny gospodarstwa, zarówno przed, jak i po dokonaniu zmiany nie spada do grupy poniżej 2 ha.

Dolna granica zmian obszarowych ustalona na 10% obszaru wyjściowego została podyktowana troską o to, by do analizy wziąć tylko te gospodarstwa, w których zmiany obszaru miały, w stosunku do całej posiadanej powierzchni, istotne znaczenie.

Warunek, aby zmiana w obszarze była dokonana nie później niż w 1960 r., wynika stąd, że w ankiecie 1962 r. dane o produkcji dotyczą roku gospodarczego 1961/62, a więc zmiany w obszarze dokonane później mogłyby nie znaleźć swego odbicia w produkcji.

Warunek sformułowany w punkcie 3 miał na celu ograniczenie analizy tylko do gospodarstw rolniczych, produkujących na rynek i stanowiących jedyne lub przynajmniej główne źródło utrzymania rodziny gospodarującej.

Taki dobór gospodarstw został podyktowany po pierwsze, rezultatami dotychczasowej analizy, z której wynika, że udział zmian obszarowych w badanych gospodarstwach najwięcej waży wśród ogółu zmian¹; po drugie zmiany w tej grupie gospodarstw mają decydujące znaczenie z punktu widzenia produkcyjno-rolniczego; po trzecie, nie niosą one z sobą zmiany charakteru gospodarstwa jako produkującego na rynek.

W przeprowadzonej analizie świadomie pominięto te zmiany, które doprowadziły do „pełnego rozkładu gospodarstwa”, tzn. takie, które z gospodarstwa rolnego stanowiącego warsztat produkcyjny stworzyły rodzaj działki dla celów zaopatrzenia i uzupełnienia dochodów rodziny. Jest to bowiem, w moim przekonaniu, problem zupełnie szczególny. Zmiana obszaru łączy się w takich wypadkach z reguły z podjęciem lub rozszerzeniem dotychczasowego rozmiaru pracy poza gospodarstwem i jest wyrazem przejścia gospodarstwa do odrębnej kategorii społeczno-zawodowej. To z kolei niesie z sobą w konsekwencji zmianę charakteru samego gospodarstwa rolnego, jego roli w produkcji rolnej. Zmianom tego typu należałoby poświęcić odrębne opracowanie.

W rezultacie dokonanej selekcji gospodarstwa będące podstawą opracowania stanowią w rejonie:

¹ A. Szemberg: Przemiany struktury agrarnej w ostatnim dziesięcioleciu, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 5/1963.

	opolskim	południowo- zachodnim
	w %	
Wśród gospodarstw rolniczych:		
zmniejszających obszar w okresie 1957—1962	29,3	19,4
zmniejszających obszar w okresie 1957—1962 (ZM) ¹	14,4	13,7
zwiększających obszar w okresie 1957—1962 (ZW)	40,9	22,4

Wśród gospodarstw ZM gospodarstwa wzięte do porównania stanowią znacznie mniejszy odsetek niż w grupie ZW. Zaważyło tu w dużym stopniu przyjęte kryterium eliminujące gospodarstwa poniżej 2 ha.

W zakresie grupowania gospodarstw poza podstawowym podziałem na zmniejszające i zwiększające obszar, w silnie zróżnicowanej grupie gospodarstw zwiększających, zastosowano grupowanie według udziału obszaru o jaki gospodarstwo zostało zwiększone w stosunku do pierwotnie posiadanego: I grupa 10—50%, II grupa — 50—100% i III grupa ponad 100% pierwotnego obszaru.

Grupę gospodarstw zmniejszających, mniej liczną i znacznie bardziej jednolitą pod względem udziału powierzchni o jaką gospodarstwo zostało zmniejszone w stosunku do pierwotnie użytkowanego obszaru, rozpatruję łącznie (tab. 1).

Aby umożliwić porównanie z obu ankiet, wartość produkcji oraz wartość maszyn zostały wyliczone w cenach 1957 r.²

W podjętym badaniu nie stawiałam sobie zadania, aby przedstawić i porównać absolutne wielkości z zakresu siły roboczej, produktywności, stopnia intensywności gospodarstw itp. między rejonami, ale chodziło o pokazanie podobieństw lub różnic w tendencjach współtowarzyszących zmianom obszarowym dokonany w tym samym okresie w dwóch zupełnie odrębnych rejonach.

Tabela 1

Liczebność i struktura gospodarstw zbadanych

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Gospo- darstwa zmniej- szające obszar razem	Gospodarstwa zwiększające obszar			
			razem	grupa I	grupa II	grupa III
Rejon opolski	60	13	47	34	7	6
Przec. obszar 1957 ha	x	10,9	6,0	6,6	4,3	4,5
Przec. obszar 1962 ha	x	7,3	8,4	8,1	7,2	11,4
Wskaźnik (1957 = 100)	x	66	140	123	167	252
Rejon południowo- zachodni	110	27	83	53	13	17
Przec. obszar 1957 ha	x	8,3	5,8	6,9	5,0	3,0
Przec. obszar 1962 ha	x	5,6	8,5	8,6	8,2	8,3
Wskaźnik (1957 = 100)	x	68	146	124	166	276

¹ W tekście, dla uproszczenia, używam często skrótowych określeń: dla gospodarstw zmniejszających obszar — ZM, dla gospodarstw zwiększających obszar — ZW.

² Dane z zakresu produkcji, umaszynowania, stosowania nawozów i zakupu pasz pochodzą z gotowych obliczeń wykonanych w Pracowni Struktury Wsi IER.

Przy takim założeniu opracowania i przy znacznej odrębności rejonów również nie są istotne same rozmiary zmian powstałe między 1957 a 1962 rokiem, które mogły być wynikiem całego szeregu czynników, w tym i takich, które mogły działać ze szczególną siłą właśnie w latach przeprowadzania badań (np. wyjątkowo sprzyjające warunki atmosferyczne). Dlatego też w opracowaniu główną wagę przywiązuję nie tyle do rozmiarów zachodzących przemian, ile do samego faktu ich występowania i ich kierunku.

Zmiany w strukturze rodziny i zasobach siły roboczej

Zmiany w rodzinie, które najczęściej pociągają za sobą zmiany w liczebności siły roboczej, wykazują ścisły związek ze zmianami w obszarze (tab. 2). Na zwiększenie obszaru decydują się raczej rodziny młodsze, będące w stadium rozwijania się, natomiast wśród zmniejszających obszar więcej jest rodzin starszych. Szczególnie wyraźnie zaznacza się to zjawisko w rejonie opolskim, w którym blisko 50% głów rodzin, które zmniejszyły obszar gospodarstwa, liczy ponad 60 lat, podczas gdy w grupie zwiększających jest ich tylko 28%. Mniej wyraźny pod tym względem chociaż podobny jest obraz w rejonie południowo-zachodnim. Należy przypuszczać, że wiąże się to z ogólnie młodszą ludnością tych terenów.

Za tą prawidłowością przemawia również fakt, że wśród gospodarstw ZW jest prawie dwa razy więcej przypadków zmiany głowy rodziny w latach 1957—1962 niż w grupie ZM. Jak wiadomo, ze zjawiskiem tym najczęściej wiąże się przejście kierownictwa gospodarstwem przez osoby młodsze wiekiem.

Na Opolszczyźnie, a więc na terenie o starszych tradycjach gospodarowania, głowy rodzin — kobiety rzadko decydują się na zwiększenie obszaru. Znacznie liczniej są one reprezentowane w grupie gospodarstw zmniejszających obszar. Zjawisko to nie potwierdza się w rejonie południowo-zachodnim, co świadczy o większej przedsiębiorczości kobiet na terenach osadniczych w zakresie kierowania gospodarstwem rolnym.

Bardzo dużą współzależność ze zmianami obszaru wykazuje częstotliwość wychodźstwa; przypadki stałego wychodźstwa są nieomal dwukrotnie częstsze w grupie gospodarstw ZM niż ZW.

W rezultacie nastąpił, szczególnie w grupie ZM, poważny ubytek w zasobach siły roboczej. Dla tej kwestii cenne są dane o odsetku gospodarstw, w których nastąpił wzrost lub spadek osób zdolnych do pracy¹. W grupie ZM odsetek gospodarstw, w których stwierdzono spadek, jest ponad 2-krotnie wyższy niż w grupie ZW i obejmuje większość gospodarstw ZM (51,9 i 76,9%). Analogiczne wskaźniki dla grupy ZW wynoszą 31,9%, w opolskim i 19,3% w rejonie południowo-zachodnim. Ostateczne rezultaty zmian w liczbie osób ilustrują wskaźniki na 100 ha użytków rolnych (tab. 2). Z danych tych wynika, że:

- w grupie ZM powszechnie występujący spadek zasobów siły roboczej niewiele zmienił stan siły roboczej w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. Pewien niewielki wzrost wystąpił w rejonie południowo-zachodnim, natomiast w opolskim pozostał bez zmian;

¹ Dane z tego zakresu należy traktować tylko orientacyjnie. Pewna niedokładność wynika zarówno z zaliczenia do niej wszystkich członków rodziny w wieku 14—18 lat, jak również z faktu wyeliminowania osób powyżej 60 lat.

— natomiast w grupie ZW, gdzie zmiany w sile roboczej miały mniej powszechny zasięg i dwukierunkowe tendencje (absolutna liczba osób pozostała bez zmian) nastąpił w obu rejonach bardzo widoczny spadek wynoszący ponad 20 osób na 100 ha.

Tabela 2

Dane o rodzinie
(w procentach)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar				Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar				
		razem	grupa				razem	grupa			
			I	II	III			I	II	III	
		Rejon opolski					Rejon południowo-zachodni				
Wiek gospodarza:											
poniżej 40 lat	23	23	21	29	33	11	17	9	23	35	
40—60 lat	31	49	50	43	50	56	61	68	62	41	
ponad 60 lat	46	28	29	29	17	33	22	23	15	24	
Płeć gospodarza:											
M	85	94	94	100	94	89	88	87	85	94	
K	15	6	6	—	6	11	12	13	15	6	
Gospodarstwa, w których nastąpiła zmiana głowy rodziny w okresie 1957—1962	9	15	19	—	—	4	6	8	—	6	
Gospodarstwa, z których w okresie 1957—1962 wyszły osoby na stałe	62	38	35	57	33	59	29	30	31	24	
Rodziny, w których liczba osób w wieku 14—60 lat w stosunku do stanu w 1957 r. wykazuje:											
spadek	77	32	32	43	17	52	19	15	23	29	
wzrost	8	21	21	—	50	22	39	40	46	29	
Przeciętna liczba osób ogółem na 100 ha użytków rolnych:											
1957	56	86	x	x	x	61	81	x	x	x	
1962	58	60	x	x	x	69	56	x	x	x	
Przeciętna liczba osób w wieku 14—60 lat na 100 ha użytków rolnych:											
1957	44	55	x	x	x	39	46	x	x	x	
1962	41	35	x	x	x	46	34	x	x	x	

Liczba osób w wieku produkcyjnym na 100 ha użytków rolnych daje przesadzony obraz zasobów siły roboczej dyspozycyjnej do pracy w gospodarstwie. Bliższe prawdy w tym zakresie będą dane o osobach zdolnych do pracy pomniejszone o osoby stale zarobkujące (tab. 3).

W naszej zbiorowości zarobkowanie poza gospodarstwem niewiele waży i w związku z tym stan osób zdolnych do pracy w gospodarstwie ulega tylko niewielkiemu obniżeniu. Mniej więcej z co piątego gospodarstwa zarówno w grupie ZM, jak i ZW ktoś stale zarobkuje i sytuacja utrzymuje się bez zmian przez 5 lat. A więc ani w grupie ZW ani w grupie ZM zarobkowanie poza gospodarstwem nie wykazuje związku ze zmianami obszaru. Można przypuszczać, że wzajemny wpływ obu tych zjawisk w grupie gospodarstw rolniczych jest zupełnie niewielki.

Obraz zmian w zasobach siły roboczej i ich związków ze zmianami obszaru jaki rysuje się w świetle materiałów ankiety świadczy o tym, że możemy mówić o wyraźnej współzmienności czynnika siły roboczej z obszarem gospodarstwa. Z dużą dozą pewności można stwierdzić, że zmiany obszaru były pochodne w stosunku do zmian w sile roboczej. Gospodarstwa ZM już w 1957 r. były znacznie mniej zasobne w siłę roboczą niż gospodarstwa ZW, a dalszy eksodus jaki miał miejsce w ostatnich pięciu latach jeszcze ten stan pogłębił. Zmniejszenie obszaru okazało się tu jedyną drogą do tego, by gospodarstwo przy istotnym ubytku siły roboczej utrzymać na dotychczasowym poziomie (przeciętnemu zmniejszeniu obszaru o ok. 35% towarzyszył 30% spadek siły roboczej).

W grupie ZW w 1957 r. wystąpił względny nadmiar siły roboczej, wychodźstwo zarówno pełne, jak i częściowe było niewielkie, jednocześnie dorastające dzieci zwiększyły liczbę młodzieży ponad 14 lat i w sumie stan siły roboczej z 1957 r. został utrzymany. To dało realną podstawę do podjęcia decyzji o zwiększeniu rozmiarów gospodarstwa.

Konsekwencją zmiany w relacji ziemia : praca żywa jest powszechny w grupie ZW spadek dni pracy rodziny na 1 ha (tab. 3). W grupie ZM natomiast przeciętny nakład pracy albo utrzymuje się bez zmian (Opole) albo nawet dość znacznie wzrasta (rejon pld.-zach.).

Jednocześnie analiza pracy najemnej w badanych gospodarstwach wykazała, że rola jej była i jest zupełnie znikoma, a wobec tego nie ma istotnego znaczenia w poprawieniu bilansu siły roboczej. Do takiego stwierdzenia uprawniają następujące obserwacje. Zarówno w częstotliwości występowania, jak i w rozmiarze donajmu nie było w 1957 r. i nie ma w 1962 r. istotnych różnic między grupą ZM i ZW. Ponadto, liczba gospodarstw korzystających z pracy najemnej wzrosła wprawdzie w obu grupach dość znacznie (z 10—15% w 1957 r. do 28—34% w 1962 r.), ale rozmiary pracy najemnej nie uległy prawie żadnym zmianom. Udział pracy najemnej w stosunku do pracy rodziny wynosi 1,2—1,8% (w gospodarstwach z donajmem od 4,7—5,1%), co na 1 ha użytków rolnych stanowi od 1—1,7 dnia rocznie (w gospodarstwach z donajmem 4,6—5,0 dni).

Spadek nakładu pracy żywej na 1 ha, który wystąpił w gospodarstwach ZW został w znacznej mierze zrekomensowany wzrostem ich umaszynowania (tab. 4).

Około 80% gospodarstw ZW dokupiło w tym okresie maszyny i to za dość pokaźne sumy pieniędzy. W efekcie średnia wartość maszyn na 1 ha utrzymała się bądź nawet wzrosła. Pogorszeniu się relacji ziemia : praca żywa towarzyszyła poprawa relacji ziemia : środki produkcji, co pozwala

Tabela 3

Praca w gospodarstwie i poza gospodarstwem
(w procentach)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar					Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar				
		razem	grupa			razem		grupa				
			I	II	III			I	II	III		
		Rejon opolski					Rejon południowo-zachodni					
Gospodarstwa, w których nikt nie zarabkował stale w obu latach	77	57	68	29	33	52	63	70	54	47		
zaprzestano pracy zarobkowej po 1957 r.	x	13	12	29	x	15	16	8	31	29		
podjęto pracę zarobkową po 1957 r.	x	11	6	29	17	15	5	6	8	x		
w obu latach ktoś stale zarabkował	23	19	15	14	50	19	17	17	8	24		
Przeciętna liczba osób zdolnych do pracy (po wyeliminowaniu osób stale zarobkujących) na 100 ha użytków rolnych:												
1957	40	48	x	x	x	34	38	x	x	x		
1962	37	30	x	x	x	39	30	x	x	x		
Gospodarstwa, w których liczba dni pracy rodziny na 1 ha użytków rolnych w stosunku do stanu w 1957 r. wykazuje:												
spadek	31	81	74	100	100	19	64	55	69	88		
wzrost	46	4	6	x	x	74	13	15	15	6		
Przeciętny roczny nakład pracy rodziny na 1 ha użytków rolnych w dniach ^a												
1957	108	133	x	x	x	87	108	x	x	x		
1962	110	90	x	x	x	110	80	x	x	x		

^a Stanowi tylko wielkość orientacyjną częściowo opartą o dane ankiety, częściowo szacowaną. Szacunku dokonano w Pracowni Struktury Wsi IER, korzystałam w tym zakresie z gotowych danych.

wnioskować o tym, że 1) zwiększenie obszaru gospodarstwa ma charakter względnie trwałej zmiany; 2) wzrost nakładów na maszyny rokuje lepsze wyniki gospodarowania całym gospodarstwem i że 3) gospodarstwa te nastawiają się na bardziej nowoczesny niż dotychczas sposób gospodarowania. Potwierdzają to dane o rodzaju maszyn zakupionych:

99 gospodarstw grupy ZW zakupiło: 41 wozów ogumionych, 41 siewników zbożowych, 35 kopaczek, 32 motory elektryczne, 31 snopowiązałek, 24 kosiarek i 16 traktorów.

Gospodarstwa ZM również uzupełniły swój stan maszyn koncentrując go na mniejszym obszarze, co pozwoliło na uzyskanie w tej grupie szczególnie wysokich wskaźników na 1 ha. Nie było wypadków pozbywania się maszyn, natomiast często występuje wymiana maszyn zużytych na

Tabela 4

Umaszynowanie i siła pociągowa
(w procentach)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar					Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar				
		ra- zem	grupa			ra- zem		grupa				
			I	II	III			I	II	III		
		Rejon opolski					Rejon południowo-zachodni					
Gospodarstwa, które doku- piły maszyny po 1957 r.	46	79	74	86	100	56	75	79	46	82		
Gospodarstwa, w których wartość maszyn i nar- zędzi na 1 ha użytków rolnych w stosunku do stanu w r. 1957:												
zmniejszyła się	—	37	29	43	80	29	53	41	88	89		
zwiększyła się	92	46	50	43	20	71	35	43	13	11		
Przeciętna wartość maszyn na 1 ha użytków rol- nych w tys. zł:												
1957 r.	5	8	×	×	×	3	4	×	×	×		
1962 r.	10	8	×	×	×	5	4	×	×	×		
Gospodarstwa, które w 1962 roku korzystały z ma- szyn KR	8	3	5	—	—	33	54	45	77	65		
Gospodarstwa, które stan koni w stosunku do 1957 r.												
zwiększyły	—	26	21	43	33	—	25	19	—	71		
zmniejszyły	23	2	3	—	—	26	6	8	—	6		

nowe, co nie znajduje swego wyrazu w zmianie wartości maszyn, gdyż stopień zużycia nie został uwzględniony i maszyny w obu latach są wyceniane jak nowe.

Równolegle z zakupem maszyn pewne zmiany nastąpiły w pogłowiu koni, chociaż w porównaniu z poważnymi rozmiarami dokupna maszyn

Tabela 5

Nawozy sztuczne i pasze treściwe
(w % gospodarstw zbadanych)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar			Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar				
		ra- zem	grupa			ra- zem	grupa			
			I	II			III	I	II	III
		Rejon opolski			Rejon południowo-zachodni					
Gospodarstwa, które w obu latach stosowały nawozy sztuczne	100	98	100	100	100	85	96	96	92	100
Z tego gospodarstwa, w których ilość kg NPK na 1 ha użytków rolnych w stosunku do stanu w 1957 r. wykazuje:										
spadek	39	28	21	57	40	22	13	10	17	18
wzrost	62	61	71	29	40	78	79	84	75	65
Gospodarstwa, które:										
kupowały pasze w 1957 r. i 1962 r.	31	34	35	57	—	11	15	13	23	12
zaczęły kupować pasze po 1957 r.	—	19	21	14	17	52	49	53	39	47
zaprzestały kupna pasz po 1957 r.	46	28	27	14	50	4	6	8	—	6
nie kupowały pasz w 1957 i 1962 r.	23	19	18	14	33	33	30	26	39	35
Gospodarstwa, kupujące pasze w obu latach, w których ilość kg pasz na 1000 zł produkcji zwierzęcej gotowej w stosunku do 1957 r. wykazuje:										
spadek	25	38	33	50	—	67	75	71	67	100
wzrost	75	63	67	50	—	—	25	29	33	—

i istotną rolę maszyn Kółek Rolniczych w badanych gospodarstwach (rejon południowo-zachodni) są one raczej niewielkie.

Wzrostowi nakładów na maszyny towarzyszył również wzrost nakładów na środki obrotowe (tab. 5).

Prawie wszystkie gospodarstwa badane stosowały i stosują nawozy mineralne. Jedynie więc zmiany w ogólnej ilości kupionych nawozów i w ilości stosowanych nawozów na 1 ha mogą wskazać na dominujący w tej dziedzinie kierunek rozwoju. Ogólne ilości nawozów wzrosły bardzo znacznie w obu grupach. Tylko grupa ZM w rejonie opolskim utrzymała zakup nawozów na poziomie 1957 r., co na 1 ha dało i tak już znaczny wzrost przeciętnej. Pozostałe grupy zakupiły ponad dwukrotnie więcej nawozów niż przed 5 laty. Wskaźnik wzrostu ilości nawozów w grupach ZW przekracza znacznie wskaźnik wzrostu obszaru i w rezultacie nakłady na nawozy wzrosły znacznie nie tylko globalnie, ale również w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych. Wskazuje to, że w zakresie nawozów mamy do czynienia w ostatnich pięciu latach z niezwykle silną dynamiką. Szczególnie zaznacza się ona na terenach traktowanych do niedawna jako względnie ekstensywne (rejon południowo-zachodni).

Obraz zmian w zakupach pasz treściwych wykazuje wyraźne odrębności rejonowe. W opolskim w obu grupach w 1957 r. prawie co 3 gospodarstwo kupowało pasze. Podczas gdy w grupie ZM nic się pod tym względem nie zmieniło, to w grupie ZW udział takich gospodarstw wzrósł do 53%. Globalne ilości pasz spadły w grupie ZM, a nieco wzrosły w grupie ZW. W rezultacie w grupie ZM wskaźnik na 1000 zł produkcji zwierzęcej gotowej wzrósł o ponad 100%, a w grupie ZW utrzymał się na poziomie 1957 r.

Nieporównanie bardziej dynamicznie kształtowały się tendencje w tym zakresie w rejonie południowo-zachodnim, z tym że są one podobne w obu rozpatrywanych grupach. Bardzo cennym zjawiskiem jest skok w udziale gospodarstw zakupujących pasze: z 11—14% w 1957 r. do 62—64% w 1962 roku. Odpowiednio do tego pięciokrotnie wzrosły ogólne ilości zakupionych pasz. Na 1000 zł produkcji zwierzęcej gotowej dało to w grupie ZM wzrost pięciokrotny, a w grupie ZW — trzykrotny. Natomiast niewielkie różnice wystąpiły w samej grupie gospodarstw zakupujących pasze w obu latach. Stąd wniosek, że zarówno zmniejszoniom, jak i zwiększoniom obszaru w gospodarstwach rolniczych towarzyszyło w badanym okresie szerokie rozpowszechnienie korzystania z kupnych pasz.

Efekty zwiększonych nakładów w zakresie środków trwałych i obrotowych znalazły swój wyraz w wynikach produkcyjnych. Ogólnie biorąc, wyniki produkcyjne mierzone wskaźnikiem wartości produkcji gotowej na 1 ha są w obu grupach i w obu rejonach lepsze w 1962 r. w porównaniu z 1957 r.

Większy postęp pod tym względem nastąpił w gospodarstwach ZM, gdzie było to znacznie łatwiejsze do osiągnięcia, niż w grupie ZW. Jednak również i w tej grupie wskaźniki wartości produkcji na jednostkę powierzchni nieco wzrosły. Jeżeli w grupie ZM mogło to nastąpić w rezultacie samej tylko koncentracji sił i środków na mniejszym obszarze, to w grupie ZW, przy jednoczesnym zmniejszeniu się zasobów siły roboczej, wzrost produktywności wymagał zarówno lepszego umaszynowania, jak i zwiększenia globalnych i jednostkowych nakładów środków obrotowych, a więc w sumie znacznie zwiększonego wysiłku rodziny gospodarującej.

Tabela 6

Produkcja gotowa
(dane w procentach gospodarstw zbadanych)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar					Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar				
		ra- zem	grupa			ra- zem		grupa				
			I	II	III			I	II	III		
		Rejon opolski					Rejon południowo-zachodni					
Gospodarstwa, w których wartość produkcji gotowej na 1 ha użytków rolnych w stosunku do 1957 r. wykazała: spadek	15	34	35	43	17	15	21	11	15	53		
wzrost	69	36	35	43	33	78	59	64	62	41		
Gospodarstwa, w których wartość produkcji gotowej roślinnej na 1 ha użytków rolnych w stosunku do 1957 r. wykazała: spadek	31	43	35	71	50	26	14	11	15	24		
wzrost	38	38	41	14	50	63	64	64	77	53		
Gospodarstwa, w których wartość produkcji gotowej zwierzęcej na 1 ha użytków rolnych w stosunku do 1957 r. wykazała: spadek	23	38	41	14	50	22	29	21	23	59		
wzrost	62	47	44	71	33	74	55	66	54	24		
Gospodarstwa, w których wartość produkcji gotowej na 1 osobę w rodzinie w stosunku do 1957 r. wykazała spadek	31	9	6	29	—	33	6	6	8	6		
wzrost	54	75	71	71	100	63	90	89	92	94		
Gospodarstwa, w których wartość produkcji gotowej na 1 osobę zdolną do pracy^a w gospodarstwie w stosunku do 1957 r. wykazała: spadek	15	11	15	—	—	26	13	19	8	—		
wzrost	62	77	71	86	100	56	71	70	69	76		

^a Po wyeliminowaniu osób stale zatrudnionych poza gospodarstwem.

Tabela 7

Produkcja towarowa i kontraktowana
(dane w % gospodarstw zbadanych)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa zmniejszające obszar	Gospodarstwa zwiększające obszar			Gospodarstwa zmniejszające obszar	obszar Gospodarstwa zwiększające				
		ra- zem	grupa			ra- zem	grupa			
			I	II			III	I	II	III
		Rejon opolski			Rejon południowo-zachodni					
Gospodarstwa, w których wartość produkcji towa- rowej na 1 ha użyt- ków rolnych w stosunku do 1957 r. wykazała:										
spadek	8	28	27	29	33	26	17	11	15	35
wzrost	77	51	50	57	50	70	69	70	77	59
Gospodarstwa, w których towarowość produkcji w stosunku do 1957 r. wykazała:										
spadek	15	15	15	14	17	26	16	17	15	12
wzrost	46	51	50	57	50	41	65	60	85	65
Gospodarstwa, które:										
kontraktowały w obu la- tach	85	94	97	100	67	41	81	85	77	71
podjęły kontraktację po 1957 r.	8	4	—	—	33	15	15	13	15	18
zaprzestały kontraktacji po 1957 r.	—	2	3	—	—	15	—	—	—	—
nie kontraktowały w obu latach	8	—	—	—	—	30	5	2	8	12
Gospodarstwa, kontraktują- ce w obu latach, w któ- rych wartość produkcji kontraktowanej na 1 ha użytków rolnych w sto- sunku do 1957 r. wyka- zała:										
spadek	18	30	33	14	25	—	18	16	30	17
wzrost	73	57	55	57	75	100	64	69	70	42

Szczególnie silną dynamikę i znaczne efekty osiągnęły gospodarstwa obu grup rejonu południowo-zachodniego. Znacznie słabsze w początkowym okresie, w 1962 r. nieomal dorównały gospodarstwom opolskim pod względem produktywności z 1 ha, wykazując szczególnie duże postępy w zakresie produkcji roślinnej.

Porównanie średnich wielkości z 1 ha nie pokazuje jeszcze stopnia rozpowszechnienia zjawiska. Zwiększenie przeciętnej produkcji z 1 ha może być równie dobrze rezultatem znacznego wzrostu produkcji w nielicznej grupie gospodarstw, jak i pewnego postępu w większości analizowanych gospodarstw, co w podjętym badaniu jest bardzo istotne. Na to pytanie odpowiadają dane z tab. 6 i 7.

Ponad $\frac{2}{3}$ gospodarstw grupy ZM i około połowy gospodarstw ZW wykazuje wzrost wartości produkcji gotowej na 1 ha, co oznacza, że stwierdzone zjawiska są w grupie gospodarstw zmieniających obszar powszechne, a przynajmniej przeważające.

Na pytanie, jakie gałęzie produkcji odegrały decydującą rolę we wzroście produkcji z 1 ha nie można dać konkretnej odpowiedzi, gdyż nie została przeprowadzona analiza porównawcza struktury produkcji, jako wykraczająca poza zasięg przedmiotu badania. Jedynie na podstawie porównania zmian we wskaźnikach produkcji roślinnej i zwierzęcej na 1 ha można stwierdzić, że wzrost ten jest w większym stopniu wynikiem rozwoju produkcji zwierzęcej niż roślinnej.

Pewną pośrednią podstawę do obserwacji z tego zakresu dostarczają dane o zmianach w głównym kierunku produkcji towarowej. Dane te zebrane tylko dla części badanych gospodarstw (91 gospodarstw ZW i 23 gospodarstwa ZM w obu rejonach łącznie) wykazują, że zmiany gałęzi wiodącej w produkcji towarowej wystąpiły u większości gospodarstw obu grup, tzn. w 67% gospodarstw ZW i 61% gospodarstw ZM.

Tabela 8

Kierunek zmian produkcji towarowej

Wyszczególnienie	ZW		ZM	
	1957	1962	1957	1962
% gospodarstw, w których największy udział w produkcji towarowej miały:				
trzoda chlewna	44	18	43	36
zboże	20	7	29	7
buraki cukrowe	18	44	—	29
mleko	18	28	29	21
inne przemysłowe	—	3	—	—
jaja	—	—	—	7

W gospodarstwach grupy ZW wzrost produktywności z 1 ha łączył się ze znacznym zmniejszeniem udziału zbóż i trzody chlewnej a wzrostem udziału buraków cukrowych i mleka. W gospodarstwach ZM w pełni potwierdza się spadek udziału produkcji zbóż i wzrost roli buraków cukrowych. Mniej zmienił się natomiast udział mleka i trzody.

Ogólnie można stwierdzić, że większe zmiany w strukturze produkcji towarowej zaszły w grupie ZW niż w grupie ZM. Główny kierunek zmian

świadczy o wzroście roli buraków cukrowych, a więc o wzroście intensywności produkcji roślinnej, szczególnie w grupie ZW.

Obok buraków cukrowych, zwraca uwagę rosnąca rola mleka, chociaż z porównania zmian w pogłowie krów wynika, że tylko w grupie ZM wzrosły one w przeliczeniu na 100 ha, natomiast w gospodarstwach ZW notujemy spadek (o 7,7 sztuk w rejonie południowo-zachodnim i o 4,9 sztuk w opolskim), chociaż ogólna ilość krów w tej grupie wzrosła o 20—25% w ostatnich pięciu latach. Jest to właściwie jedyna dziedzina, w której wskaźniki na 100 ha z 1962 r. w grupie ZW są niższe niż w 1957 r.

Wzrostowi produkcji gotowej towarzyszył w obu grupach wzrost produkcji towarowej na 1 ha i towarowości gospodarstw. A więc niezależnie od kierunku zmian w obszarze, gospodarstwa rolnicze wraz ze wzrostem produktywności zacieśniają więź z rynkiem. Niemalą rolę w tym procesie odgrywa kontraktacja. Nastąpił widoczny wzrost udziału produkcji kontraktowanej w produkcji towarowej. Szczególnie wyraźnie wystąpiło to w grupie ZW. W grupie tej kontraktuje w 1962 r. ponad 95% gospodarstw i większość z nich zwiększyła wartość produkcji kontraktowanej z 1 ha w porównaniu z 1957 r. Podobnie w grupie ZM przy nieco mniejszym rozpowszechnieniu zjawiska: w opolskim kontraktuje 85%, natomiast w rejonie południowo-zachodnim tylko 53% gospodarstw. A więc wzrost roli rynku w badanych gospodarstwach oznaczał jednocześnie umacnianie związków z państwem (tab. 7).

Wzrost produktywności z ha przy zmniejszonym stanie osób pracujących w gospodarstwie podziałał bardzo wyraźnie na wzrost wydajności pracy (tab. 6), zarówno mierzonej wartością produkcji na 1 osobę pracującą, jak i na dzień pracy.

Uwagi końcowe

Zmiany obszaru w grupie gospodarstw rolniczych są drogą, na której następuje dostosowywanie wielkości gospodarstwa do zasobów siły roboczej i środków rodziny gospodarującej. Jest to główna rola zmian obszarowych w tej grupie. Zmiany tego rodzaju należą zasadniczo wyodrębnić z ogółu zmian, tak jak wyodrębniliśmy w analizie gospodarstwa stanowiące uboczne źródło utrzymania rodziny z całej masy gospodarstw rolniczych.

W świetle przeprowadzonego badania niezupełnie słuszną okazała się teza, że zmiany w obszarze, „w grupie gospodarstw rolniczych są, ogólnie rzecz biorąc, przejawem bądź słabnięcia, bądź umacniania się gospodarstw”¹. Doszukiwanie się prostego i bezpośredniego związku między zmianą obszaru a zmianą siły produkcyjnej gospodarstwa okazało się w warunkach naszego chłopskiego rolnictwa zbyt niemiernym uproszczeniem. Wynikło to z braku dostatecznej orientacji w rozmiarach i sile z jaką na gospodarstwa chłopskie oddziałują intensyfikacja produkcji i jak dalece zwiększa ona zdolności produkcyjne gospodarstw. Sprzyjające warunki mechanizacji i intensyfikacji produkcji stworzone gospodarstwom chłopskim spowodowały powszechny postęp i wydołyły rezerwy. Z tych warunków skorzystały zarówno gospodarstwa zwiększające obszar, doprowadzając do tego, że wraz ze wzrostem obszaru, wzrosły wskaźniki z jed-

¹ A. Szemberg: Przemiany struktury agrarnej w ostatnim dziesięcioleciu, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 5/1963.

nostki powierzchni, jak i gospodarstwa zmniejszające obszar, które na tej drodze nadrobiły straty w obszarze, podnosząc na tyle wskaźniki jednostkowe, że wzrosła również wartość produkcji na gospodarstwo.

Te zjawiska, na pewno nie jedyne, ale przeważające w obu rozpatrywanych grupach gospodarstw pozwalają sądzić, że: po pierwsze, zwiększenia powierzchni gospodarstwa przebiegają równoległe ze wzrostem intensywności produkcji gospodarstw; po drugie, zmniejszenia powierzchni nie są jednoznaczne ze słabnięciem gospodarstwa, a raczej umacniają je przywracając właściwe relacje między czynnikami produkcji.

W związku z tymi obserwacjami wydaje się, że obecnie nawet w typowo rolniczych terenach niezbędne jest, aby główny wyznacznik prawidłowości gospodarki chłopskiej, jakim jest obszar, uzupełniać danymi o intensywności produkcji i stopniu kompensacji niedoborów siły roboczej przez mechanizację.

Uwagi powyższe mają charakter tylko wstępnych wniosków. Osłabiają je takie okoliczności jak skromna ilość spostrzeżeń z terenów dosyć szczególnych i raczej lepszych od przeciętnych. Pochodzą one częściowo z terenu o najwyższym poziomie rolnictwa w kraju (opolskie) częściowo z terenów, gdzie gospodarstwa chłopskie posiadają największe rezerwy (rejon południowo-zachodni), które, z racji szczególnych losów gospodarki osadniczej, dopiero w ostatnich latach mogły zostać wydobyte. Przewidywane rozszerzenie badań na najbardziej typowe dla naszego kraju tereny ziem dawnych pozwoli znacznie zwiększyć reprezentację, i sprawdzić czy potwierdzają się dotychczasowe obserwacje.

АННА ШЕМБЕРГ

Научно-исследовательский институт
экономики сельского хозяйства
В а р ш а в а

ИЗМЕНЕНИЯ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПЛОЩАДИ, ТРУДОВЫХ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ РЕСУРСАХ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ

С о д е р ж а н и е

Статья является попыткой выявления соотношения между изменениями в сельскохозяйственной площади хозяйств и изменениями происходящими в крестьянской семье и экономике хозяйства в 1957—1962 годах. Автор констатирует, что изменения в трудовых ресурсах взаимосвязаны с изменениями в сельскохозяйственной площади. Изменения в трудовых ресурсах в большой степени обуславливают изменения в площади хозяйства. Уменьшение трудовых ресурсов в большой степени компенсируется ростом механизации хозяйств. Одновременно возросли затраты на приобретение минеральных удобрений и значительное распространение получила покупка концентрированных кормов.

В итоге выше стала в исследуемый период как продуктивность так и товарность хозяйств. Изменения в сельскохозяйственной площади это путь по которому происходит приспособление величины хозяйства к ресурсам и средствам семьи ведущей хозяйство. Этому сопутствует, как правило, рост производственной способности хозяйств на основе интенсификации производства.

ANNA SZEMBERG

Institute of Agricultural Economics

Warsaw

**CHANGES IN ACREAGE, LABOUR RELATIONS
AND PRODUCTIVE CAPACITY OF INDIVIDUAL FARMS**

Summary

The article represents an attempt to seize the interrelationships between the changes in acreage of individual farms and changes in families of their proprietors as well as in farms economics, for the period 1957—1962. The author finds the changes in labour show a far-going concurrence with the changes in farm area. The possibility of changes in the size of a farm depends strongly on changes in labour. The reduction of the latter has been compensated in a high degree by rising mechanization. At the same time the expenses on fertilizers have been risen and the use of concentrated feedstuffs has become popular. In consequence both, the productivity and marketability indices, increased during the examined period. Just by means of changing acreage takes place the adaptation of the size of farms to labour possibilities as well as to other resources lying at the disposal of farmer's family on pure agricultural farms. These adjusting processes are generally followed by the growth of farms productive capacity based on more intensive farming methods.